

Інститутка (стисло)

Марко Вовчок

Присвята: Тарасові Шевченку.

I.

Розповідь ведеться від лица головної героїні, що говорить про своє життя: народилася сиротою, виросла серед людей, що часто забували про неї і була віддана сама собі в руки на виховання. Дівчина ще в дитинстві була приставлена служити до двору, де більш-менш було добре, проте одна біда — не відпускали звідти вийти, хіба що тільки свято було, то ходили до церкви.

У пані, при дворі якої вона працювала, нікого не було, окрім онуки, листи якої перечитувала щодня і яку любила безмежно. І як вирішила приїхати вона, то увесь будинок заворушився: білили, прибирали, готували – створювали всі умови, щоб справити найкраще враження.

Стара пані так чекала на онуку, що і сама через годину дивилась у вікно, чи не їде вона, і людей посидала за село виглядати. Для дівчат це як свято було: вони насолоджувалися волею, завітчували себе вінками, дихали ароматами безкрайніх степів.

II.

Нарешті панночка приїхала. Пані від неї не відходить, розкажує все, показує, посадила за стіл та намагалася вгадати кожне бажання онуки. Жінка запитувала свою родичку про навчання, а панночка тільки жалілася і не хотіла навіть згадувати про те, як її бідолашну там кривдили та ображали: "І морено, й мучено нас — та все дурницею. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте... товчи та товчи, та й товчи!". Вивчала дівчина з натхненням лише музику, танці та французьку мову, бо з цими знаннями можна серед людей вийти та в найкращому вигляді себе показати. Пані розчаровано сказала, що за її навчання віддали великі гроші, а онука не дуже і старалася, проте панночка запевнила, що якщо знадобиться, то вона зможе все згадати і підтримати розмови про будь-які науки.

III.

Пані повела свою онуку до дівчат, щоб та обрала собі служницю. Молоді злякалися, а панночка руки простягає, щоб вони їх цілували. Бабуся сказала обирати будь-яку серед них і дівчина вказала на Устину [головна героїня, від лица якої ведеться розповідь]. Онука дуже переживала, що її служниця зовсім не зможе ні заплести її, ні одягнути правильно.

IV.

Панночка покликала Устину допомогти підготуватися до сну, але остання довго метушилася і та на неї кричала. Коли дізналася, що служниця не вміє коси заплітати,

обізвала дурною та вигнала з кімнати.

V.

Наступного дня панночка з самого ранку почала запитувати у бабусі, коли вони поїдуть у гості та коли гості завітають до них. Пані відповідала, що спершу хоче насолодитися відпочинком з онукою, але зрештою остання вмовила її і розпочалися приготування. Молода дівчина готується, обирає сукні і не може на себе надивитися, яка гарна. Заговорили за весілля і пані сказала, що мріє віддати дівчину за барона чи за графа, але онука її відповіла, що це тільки пусті розмови і вона ще не бачила жодного кандидата. Бабуся вмовила її трохи зачекати.

VI.

Устина розказує, що почали до них приходити пані та пани кожного дня, не даючи служницям відпочити хоч хвилинку. За ними треба прибирати, підносити їм їжу, допомагати, а вони лише танцюють та гуляють. Всі неодружені пани трималися біля онуки старої пані, а вона, в свою чергу, нікого без уваги не залишала: "Обійшла либонь вона їх усіх, — кого словами, а кого бровами: одного на здоров'я любенько питає; другому жалиться, що без його чогось їй смутно та дивно".

VII.

Минуло трохи часу, а панночка намагається перевернути життя у бабусі на свій лад. Як побачить її за якоюсь роботою, то все просить залишити її. Посадить у крісло, заплете старій коси і так змушує сидіти, зустрічати гостей. Пані нудно нічого не робити, проте онука вмовляє її то книжку почитати, то вийти на прогулянку.

VIII.

З часом панночка стала ще більш непривотною, почала кричати на дівчат-служниць, іноді могла вщипнути або вдарити. На Устину кричала за те, що коси не так заплітає, могла водою облити та вколоти шпильками для волосся.

Якось чекали гостей з міста і панночка сіла заплітатися. Дуже розлютилася на Устину за те, що та все робила не так, розплакалася, а потім стала бити її і остання втікла на вулицю. Молода пані наздогнала її і стала душити дівчину руками, що та знепритомніла. Прокинулася від холодної води та криків старої пані, що називала її ледащою та клялася відправити її в Сибір, а онуку свою заспокоювала, щоб та перестала плакати. Інші прислужниці допомогли бідолашній дістатися будинку та самі ледь не плакали, не знаючи за що їм така біда.

IX.

Після того випадку Устина певний час лежала вдома і не могла почати працювати. Поки всі були на панщині, вона думала про молоду панну, чому вона в такому молодому віці була така немилосердна та зла. Увечері до неї зайшла її подруга і розповіла, що онука пані кожного дня б'є когось із прислужниць навіть за малі проступки; зайшла зовсім на хвилину, щоб її зникнення не помітили, і повернулася до роботи.

X.

Устина лежала і думала, коли до неї прибігла служниця Катря і сказала, що пані її

негайно викликають до себе. Хоч вона ще ледь ходила, пішла, бо переживала, щоб гірше не зробити собі. Панночка побачила її і стала кричати, що та нічого не робить, лише відпочиває, на цей крик прийшла і її бабуса. До того, як приїхала її онука, вона ніколи не підіймала руку на робітниць, проте зараз нахвалялася бити; панночка жалілася завжди на дівчат і та під натиском і сама стала більш нетерпляча до бідолашних.

XI.

Служниці мали відпочинок лише тоді, коли до панночки приходили пани — вона тоді відволікалася від сварок і була зосереджена на кавалерах. Сварилися через неї і стара пані стала їх позаочі називати псами; на осінь всі розійшлися.

XII.

Інші панночки стали розповідати про полкового лікаря, що був на зовнішність дуже красивим та привабливим, проте занадто гордим, що ні з ким не спілкувався та ні до кого не ходив. Молода дівчина стала благодіяти бабусю запросити його до них. І хоча спочатку пані відмовлялася, бо не вважала його гарним кандидатом для серця онуки, бо він не був багатим, але згодом погодилася.

XIII.

В день прийому одяглася панночка гарно та стала чекати гостей. Приїхали усі полкові, окрім лікаря, що не зміг приїхати через велику кількість хворих та свою зайнятість. Молода пані засумувала, а через декілька днів занедужала та не вставала з ліжка. Бабуса дуже переживала за онуку і викликала лікаря — найближче жив та був розумним саме полковий. Приїхав, оглянув дівчину, на наступний день знову завітав та її закохався у панночку, а вона у нього. Стара пані лише зітхала, та нічого вдіяти не могла.

XIV.

Гостював у них лікар щодня. Прийде до панночки і говорять про все на світі. Бабуса її дивилася на це та журилася, хотіла віддати онуку заміж за багатого пана, при званні високому. Засватав лікар панночку. Стара пані ледь не плакала, а дівчина казала, що для неї немає нікого кращого за свого коханого, проте стала журитися. Лікар помітив це і став її розпитувати. Панночка відповіла, що переживає за їх майбутнє вбоге життя. Чоловік відповів, що хотів би всі багатства світу їй віддати, проте не має можливості такої, стали разом журитися.

XV.

Панночка його любила, проте дивно, на свій манер. Те роби, те не роби — мала певну владу над ним, а він ледь ноги не цілував її. Коли її подруги розпитували про нього, показувала їм речі, що мала від бабусі, і казала, що це коханий подарував. По-своєму любила і по-своєму соромилась цієї любові. Стара пані розказала онуці, що лікар нещодавно у спадок отримав хутір – дівчина аж розцвіла. Звичайно, він був невеликий, проте свій, чому панночка дуже раділа.

XVI.

На Різдво молоді заручилися. Гуляли, веселилися, чоловік не зводив очей з

нареченої, а коли він і гості поїхали, панночка стала плакати. Журилася вона, що має долю таку: знайшла своє кохання, але буде жити бідно та убого. Стара пані заспокоювала онуку та пообіцяла віддати їй всі свої багатства: "Усе, що я маю, все твоє". Панночка дуже дякувала їх, цілувала, обіймала. Пані запропонувала онуці господарювати на хуторі, а сама вона буде тут, у Дубцях доглядати за всім. Коли чоловік прийшов, панночка порадувала його новиною, що бабуса дає їм маєток в Дубцях.

XVII.

Панночка повеселішала, стала займатися організацією весілля: з міста привези кравців, шевців та інших робітників. Гостей покликали дуже багато, панів та пані, веселилися, гуляли. Жінки дивувалися та були захоплені посагом [приданим] нареченої.

XVIII.

Попрощалися, сіли на вози та поїхали. Устина сиділа десь в кінці, дивилася на дорогу, прощалася із селом. Інші дівчата-прислужниці кланялися їй та бажали удачі.

XIX.

Приїхали до міста, зупинили коней. Пан дав трохи грошей на обід візнику і повів панночка у справах, а Устина залишилася сидіти сама. Тут хтось її покликав, що вона аж злякалася – це візник запропонував піти їй разом з ним, з Назаром, пообідати, проте дівчина відмовилася, бо переживала, щоб пані не розгнівалася.

XX.

Вийшов пан, побачив Устину в самоті, що промерзла до кісток, і відправив пообідати та завітати. Пані побачила це і стала гніватися на чоловіка, що він так її жаліє, бо це прислужниця, вони всі звикли до такого ставлення. Пан хотів заперечити дружині і все ж таки нагодувати бідолашну дівчину, проте панночка вся почервоніла, посадила Устину на віз і наказала їхати. Всі ще довго не наважувалися говорити.

XXI.

Під вечір вже були на хуторі, де молодих зустріли місцеві з хлібом-сіллю. Пан став вихвалити свою дружину, показувати всім, яка вона гарна, а остання образилася і забігла в хату. Устина зайшла, стала оглядати будинок, коли почула плач пані та слова пана, що її заспокоював. Дівчина казала, що її чоловік виставив її на посміховище, але той пообіцяв робити все, що вона захоче, аби не журилася та була задоволена.

XXII.

Устина пройшла кімнатами та нікого не знайшла, вийшла на вулицю, де зустріла високого парубка, що намагався розпочати розмову, проте дівчина засоромилася, щось відповіла і зайшла в хату.

XXIII.

Панночка стала наводити свої порядки, перероблювала все на свій лад. Просила чоловіка позбутися всіх речей, що їй не подобались, а він її слухав лише. Раз на раз кликала Устину, перевіряла, щоб ніде не поділася.

XXIV.

До панів підійшла стара баба, що була тут раніше прислужницею колишній хазяйці. Пан запитав де вона була і чому не відповідала на поклик, баба сказала, що допомагала готувати вечерю Ганні [інша служниця]. Чоловік не міг гніватися на стару, проте бачив як сердиться його дружина. Стара жінка запропонувала сісти за вечерю, але пані грубо відмовилася.

XXV.

Почув пан, що його дружина плаче, не втерпів та став розпитувати причину. Жінка сказала, що засмучена поведінкою його слуг, що ведуть себе як рівні йому, як до родича ставляться.

XXVI.

Устина думала про те, як зараз живеться її любим дівчатам, коли нарешті панночка залишила їх у спокої. Думала і про себе, що живе тепер в чужій стороні і немає поряд рідної душі жодної. У вікно хтось постукав, дівчина запитала хто це. Парубок відповів, що це він, коли хтось покликав його, назвавши Прокопом, вечеряти. Так і закінчилася розмова.

XXVII.

До Устини зайшла стара бабуса та покликала її вечеряти. На здивування жінки, дівчина відповіла, що їй треба запитати у пані, чи вона дозволить. Бабка сказала, що почекає на неї. Устина пішла до панів, які насолоджувалися і милувалися один одним; пані дозволила повечеряти.

XXVIII.

Бабуса провела дівчину до хати, де за столом вже сидів Назар та дуже гарна молодиця Катря — його дружина. Сама кімната була дуже красиво вбрана, на стінах висіли квіти, зіллячка, на полицях стояв гарний посуд. У кутку Устина побачила того парубка, що говорив з неї того вечора. Їй сподобалися ці люди.

XXIX.

Катря хоч і говорила та жартувала, проте здавалася сумною. Говорили про пані, що вона хоч і дуже вродлива, проте неприязна до людей, чим і відштовхувала від себе. Говорили і про пана, що ніколи в житті нікого не образив, але отримав за дружину так панночку. Запитали Устину про жінку, щоб вона всю правду розповіла, а коли побачила, що на неї той парубок дивиться, почервоніла та засоромилася. Сказала, що панночка недобра людина. Як тільки Устина дивилася на парубка, то ловила його погляд на собі.

XXX.

Повечеряла, попрощалася зі всіма, вийшла на двір, коли почула слова парубка, що побажав їй доброї ночі. Серце закалаталося і вона не могла думати ні про що інше, як про цього хлопця, про його погляд, що весь вечір ловила на собі: "Сама не знаю, чого душа моя бажає: чи щоб він знову озвався під віконцем, чи щоб не приходив...".

XXXI.

Минуло півроку, здавалося, що хутір процвітає, сусіди захоплювалися панночкою, що в неї вся робота кипить, хазяйновита така була. Проте якщо дивитися на життя

хутора зсередини, то видно було, що на господарство працювали і хворі, і діти, і каліки. Одного вечора Прокіп сидів і сумував; Устина підійшла до нього, запитати чого зажурений, а хлопець поцілував її і зник.

XXXII.

Усі люди на хуторі змарніли, зажурилися. Лише одна бабця стара не звертала увагу на крики пані і завжди заспокоювала інших служниць. А Устина думала про коханого. Йшла вечеряти і мріяла лише побачити Прокопа. Одного разу зустріла його ввечері, він її приголубив, зізналися один одному в коханні.

XXXIII.

Вдень тільки поглядами обмінювалися, а ввечері говорили з Прокопом та насолоджувалися коханням. Катря казала, що лихо буде з цих відносин, проте бабця говорила, що буде, як буде, від кохання не можна відмовитись.

XXXIV.

Пані ставала більш лютіша щодня. Якщо Устина затримається хоч на хвилинку, кричала сильно, проте дівчина намагалася не звертати увагу, бо думала не про це. У Катрі захворіла дитина, але вона все одно була змушена виконувати роботу, бо пані сердилася тоді. Вдень працювала, а вночі доглядала за дитиною. Тяжко працювала, щоб вмилосердити вищі сили та не гнівити панночку, проте однієї ночі прокинулася над донечкою, а та вже віддала душу. Назар хоч і заспокоював дружину, проте більше не жартував так, як раніше. Катря горювала, а пані все змушувала її працювати, проте жінка вже не боялася її гніву.

XXXV.

Катрю прогнали з двору на панщину. Пан намагався нишком дати їй гроші, але дівчина не взяла. Після смерті донечки втратила розум і, бігаючи по болотах в пошуках доньки, втопилася. Пан дуже журився за нею, а пані не розуміла чого переживати через таку втрату.

XXXVI.

На службу пани найняли москаля-куховара, що був легкої вдачі, прислужував їм, а особливо хилив голову перед панночкою. Завжди свистів собі під ніс, а Устина якось запитала, як він може свистіти, коли тут горе таке та нещастя. Кухар відповів, що за роки служби та побоїв зрозумів, що краще мовчки терпіти все і не тікати. Прокіп аж сплюнув від обурення: "Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась!". Назар сказав, що вихід один — тікати, проте всі лише засміялися. Не було куди, не було можливості.

XXXVII.

У рік стара пані віддала душу небу. Молилася, ходила в церкву, щоб довше зберегти життя, але не змогла. Колись під час молитви в неї згасла свічка і пані веліла висікти дівчину, що не догледіла за цим.

XXXVIII.

Пані дуже журилася смертю бабусі, а чоловік все робив, щоб їй підняти настрій. Скоро вона мала народити дитину і переживала за турботи, які з цим пов'язані. Пан

сказав, що запросив свого товариша за кума, а дружина ледь не розплакалась. Веліла відмовити йому та покликати полковника. Наступного дня пан так і зробив.

XXXIX.

Народився у них син, на хрестини приїхало багато знатних людей. Устина з Прокопом стояли та говорили, коли до них підійшов пан: веселий був, як і раніше. Хлопець запитав його чи можуть вони з Устиною побратися, він дозволив. Молоді переживали, аби пані дозволила ще. Пан повів їх за собою у кімнату, де сиділи гості, і запитав привселюдно дозволу у пані на весілля працівників. В неї аж посмішка зникла з лиця, але під натиском полковника, що, трохи випивши, сам дозволив одруження, і сама погодилася. Молоді в той же день обвінчалися, щоб пані не змогла передумати.

XL.

Після цього пані навіть привід не був потрібен, щоб образити дівчину. Прокіп ходив сумний і Устина переживала, що хлопець її більше не любить, але він журився, що своїм весіллям вони ще більше розлютили пані і його кохана має терпіти це все.

XLI.

Восени сталася біда. Працівники збирали яблука в саду і бабка поділилися ними з дітлахами, що проходили повз. Пани побачила це і назвала стареньку крадійкою. Бідолашна намагалася виправдати себе тим, що пан навіть заохочував це, але пані не слухала і вдарила її по обличчю. Устина підтримала стару, а пані вчепилася в дівчину. Прокіп став захищати дружину і розпочалася бійка. Пан прийшов і зупинив суперечку, а Прокопа наказав віддати у москалі, бо якраз тоді проходив набір.

XLII.

Поїхали до міста, щоб відвезти хлопця. Устина сидить біля нього, тримає за руку і журиється. Назар її заспокоює, проте сам поник і втратив тут іскру у погляді. Завели Прокопа у будинок який, чекали, а коли вивели звідти – був веселим, бо кохана його буде вільною.

XLIII.

Віддали Прокопа на службу до старого москаля, щоб навчав його військовій справі. Пішов хлопець з Устиною містом прогулятися, натрапили на хатину, що наймалася, але ж гроші для оплати були потрібні. Порадилися, поговорили із старою, що її здавала, і домовилися за поденну оплату.

XLIV.

Хазяйка була привітною та ласкавою старою. Жила сама і любила дивитися на молоду сім'ю, що тепер жила в неї, іноді навіть плакала. Устина трохи налагодила побут, влаштувалася на роботу. Повертаючись додому, зустрічала коханого, що стурбовано запитував як пройшов її день.

XLV.

Сиділи якось ввечері всі разом: москаль, старенька, Устина і Прокіп, готувалися до вечері, коли у двері хтось постукав. На порозі стояв Назар. Запросили гостя до столу, він розповів про пані, що так само лютувала, про життя на хуторі, дав Прокопу п'ять карбованців і попрощався, сказавши, що тепер він вільний чоловік.

XLVI.

Настало приємне життя, коли вони ні від кого не залежали. Все, над чим працювали, було лише дня них, проте пішли чутки про похід москалів, навіть дату встановили. Поїхали Устина та Прокіп до хутора, попрощатися зі всіма. Панів вдома не було, лише старенька стояла на подвір'ї — її не впізнати було. Зовсім змарніла, але була привітною, як і раніше. Чекала вже кінця життя, але мусила терпіти все. Попрощалися і поїхали, а Устина ще довго оберталася і дивилася на дорогу.

XLVII.

Провела Устина коханого аж до Києва, де і залишилася служити, а москалі пішли в похід до Литви. Пройшло вже сім років з того часу, а дівчина не могла забути чоловіка і кожного дня згадувала і чекала на нього. В селі рідному більше не була, але чула від знайомих, що бабця ще жива, а про Назара більше нічого не чули.

Хоч як переживала та тужила за Прокопом, але жила і дихала легко, бо була вільною. І все одно їй було на існування якихось панів.